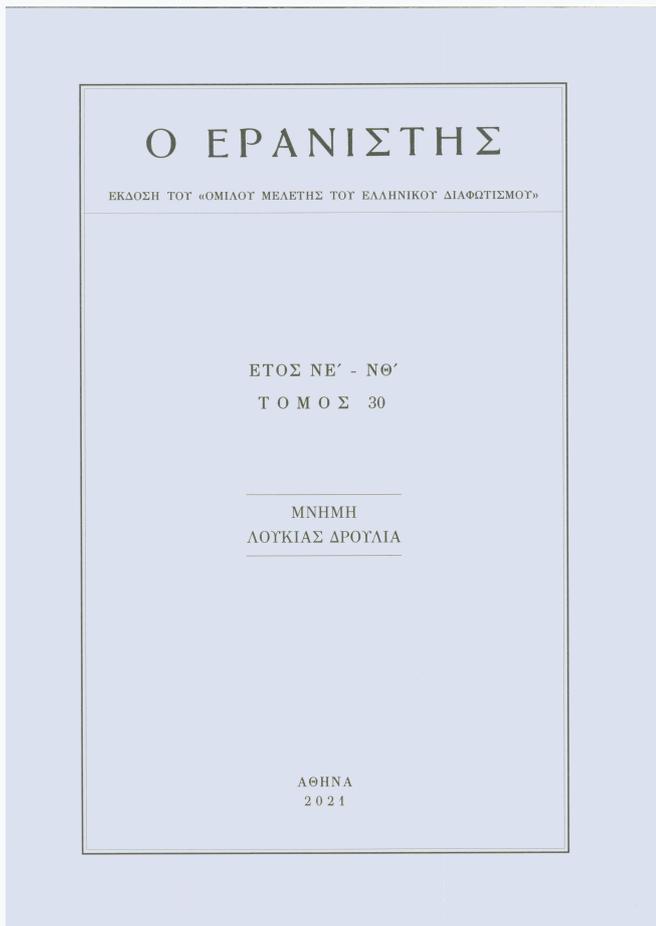

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796;-1829)

Alexis Politis

doi: [10.12681/er.36137](https://doi.org/10.12681/er.36137)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Politis, A. (2024). Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796;-1829). *The Gleaner*, (30), 637-662. <https://doi.org/10.12681/er.36137>

ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ
ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑΚΗ ΣΟΥΤΣΟΥ, ΦΑΝΑΡΙΩΤΗ
(1796;-1829)

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΜΙΣΟΝ ΑΙΩΝΑ, στα 1969, ο κοινός μας δάσκαλος Κ. Θ. Δημαράς ξεκίνησε έτσι τη μελέτη του «Περί Φαναριωτών»:

«Είναι πολλά χρόνια που θέλω να γράψω για τους Φαναριώτες: νομίζω ότι το θέμα τους αποτελεί ένα από τα κεφάλαια τα πιο αγνοημένα, όχι μόνο παρεξηγημένα, της νεότερης ιστορίας μας, και ότι υπάρχει απαραίτητη ανάγκη, αν κρίνουμε σκόπιμο να ξεκαθαρίσουμε κάπως τα ζητήματα όσα αναφέρονται στη διαμόρφωση του σημερινού ελληνισμού, να το μελετήσουμε, και μάλιστα επειδή είναι πολύ σημαντικό, ανάμεσα στα πρώτα. Από άλλη άποψη, τους τελευταίους καιρούς μου έτυχε να διαβάσω τόσα και τόσο βασικά σφάλματα σχετικά με το ζήτημα τούτο, ώστε αφήνοντας ενδεχομένως τις κρίσεις σε δεύτερη μοίρα, να θεωρώ επείγουσα πλέον υποχρέωση την απλή τοποθέτηση των πραγμάτων.»¹

Ο Δημαράς αναφερόταν αποκλειστικά στους «αθηναίους» Φαναριώτες, σε όσους έδρασαν στο εθνικό κράτος – και σίγουρα οι διαφορές στις κοινωνικές συνθήκες μας οδηγούν να ομαδοποιούμε τις συμπεριφορές σε «καθεαυτό φαναριώτικες, πριν από το 1821», και σε «αθηναϊκές».² Για την πρώτη ομάδα, οι γνώσεις της νεοελληνικής λογιισμένης έχουν επεκταθεί εντυπωσιακά τα τελευταία χρόνια· γενικότερα όμως, μόλις διασχίσουμε το πέλγος από το επιστημονικό στο δημόσιο πεδίο, διαπιστώνουμε με θλίψη πόσο λίγα έχουμε κερδίσει. Οι όσες πληροφορίες συγκέντρωσα εδώ στη μνήμη της αγαπητής Λουκίας Δρούλια θα παραμείνουν

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 221 (πρώτη δημοσίευση 1969).

2. Αναφέρω, παραδείγματος χάριν, μια φράση του Αλέξανδρου Σούτσου από την πρώτη σάτιρά του· αναφερόμενος στις παντοειδώς διεφθαρμένες συνήθειες των αρχιερέων, γράφει: «Πλάσματα των Φαναριωτών, οι πλείότεροι συντύρανοι και ομοτράπεζοί των εις την Κωνσταντινούπολιν, είχαν πριν της επαναστάσεως ενώσει την κακοήθειαν του φαναριωτικού συστήματος με τας κακίας τας οποίας συνήθως γεννά η αργία», *Σάτυραι Αλεξάνδρου Σούτσου*, Ύδρα 1827, σ. 4 υποσημ.

βέβαια στα κλειστά μας κυκλώματα· ας ελπίσουμε πως ίσως να φανούν χρήσιμες για κάποιο μελλοντικό ευρύτερο μελέτημα.

Ο Γρηγόριος Σούτσος, γεννημένος στην Πόλη—ή στα Θεραπειά— μάλλον στα 1796, δεν είναι άγνωστο πρόσωπο σε όσους έχουν ασχοληθεί με την απονομή της δικαιοσύνης στα χρόνια της Επανάστασης· γενικότερα όμως οι λεπτομέρειες της προσωπικής του ζωής και η συμμετοχή του στα πολιτικά δρώμενα δεν έχουν απασχολήσει την έρευνα. Ο πατέρας του, ο Αλέξανδρος Σούτσος του Μιχαήλ, ήταν Μεγάλος Δραγουμάνος από το 1802 και είχε πολύ στενές σχέσεις με τον πρεσβευτή της Γαλλίας Horace Sébastiani· όταν όμως στα 1807 οι Άγγλοι επέβαλαν στον σουλτάνο Σελίμ Γ' να ακυρώσει τη συνθήκη που είχε υπογράψει με τον Ναπολέοντα—ο αγγλικός στόλος κατόρθωσε να διαπεράσει τα Δαρδανέλια και εμφανίστηκε ξαφνικά μπροστά στην Κωνσταντινούπολη—, ο Sébastiani, που είχε πρωτοστατήσει στη συνθήκη, έπεσε σε δυσμένεια και ο Αλέξανδρος Σούτσος κατηγορήθηκε ότι του αποκάλυψε την προετοιμαζόμενη συνθήκη Άγγλων και Πόρτας, και αποκεφαλίστηκε τον Οκτώβρη του 1807— ίσως μάλιστα να υπήρξε εδώ και αγγλικός δάκτυλος.³

Η γαλλική πρεσβεία ένωσε το βάρος της ευθύνης κι άπλωσε προστατευτικά τα φτερά της πάνω απ' τη χήρα του Αλέξανδρου και τα ορφανά. Καθώς μάλιστα το μέγαρο της γαλλικής πρεσβείας στα Θεραπειά γειτόνευε με το αρχοντικό των Σούτσων, όταν στα 1815 έρχεται να υπηρετήσει ως προξενικός υπάλληλος ο πολύ γνωστός μας υποκόμης de Marcellus,⁴ ο νεαρός πια «Γρηγοράκης», που θα είχε οπωσδήποτε μάθει

3. Για την αποκάλυψη των μυστικών, βλ. Γεώργιος Ν. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, επιμ. Δημ. Σπάθης, Αθήνα 1995, σ. 233· ο Σπάθης στηρίζεται στον Baron Prévost, «Constantinople en 1806 et 1807», *Revue Contemporaine* 14 (1854), 484-486. Βιογραφικά του Αλέξανδρου Σούτσου και για την ανάμιξη των Άγγλων, βλ. Επαμ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεοργημένων του Οθωμανικού κράτους*, Αθήνα 1865, σ. 156-158. Για τον φιλογαλλισμό της οικογένειας βλ. και Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1894, σ. 17 (χρησιμοποίησε τη φωτομηχανική επανέκδοση Αθήνα 1999, με πρόλογο Τάκη Καγιαλή και ευρητήριο Αγγελικής Λούδη)· αλλά ο Ραγκαβής μπλέκει τις χρονολογίες και νομίζει ότι ο πατέρας του Γρηγορίου θανατώθηκε στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης.

4. Όπως και σε άλλες μου μελέτες, η βιβλιογραφία για τα πρόσωπα που αναφέρω δεν είναι εξαντλητική· ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει (όπως

καλά γαλλικά, συνδέθηκε με γερή, «αγορίστικη», φιλία μαζί του. Πότε ακριβώς δεν μπορώ να το προσδιορίσω· τα όσα θα ακούσουμε πρέπει να συνέβησαν στα 1817 με 1819.

Ο Marcellus μας πληροφορεί πως στους φαναριώτικους κύκλους, ή και ευρύτερα, επικρατούσε ένα κλίμα πατριωτισμού, ακριβέστερα «ένα έντονο αίσθημα ανεξαρτησίας και εξέγερσης κατά της τυραννίας»: έτσι οι δύο φίλοι προτιμούσαν να συναντιόνται κάποιες σκοτεινές νύχτες, που ο Γρηγοράκης μπορούσε να πηγαίνει κρυφά στην πρεσβεία. Ωστόσο, στούτες οι απόκρυφες συζητήσεις δεν αφορούσαν μόνο την οθωμανική πολιτική ή το διεθνές εμπόριο, παρά και το ποια από τις κυρίες του Βοσπόρου είναι η ωραιότερη, είτε την πλούσια φορεσιά μιανής που μόλις είχε φτάσει από τη Μολδαβία, ή μια Τούρκα που είχε αφηθεί να τη μισοδούνε. Ο Γρηγοράκης τού μεταφέρει και τα σημαντικά νέα ή του αφηγείται ιστορίες από το σεράι, όπως ότι κάηκε το χαρέμι από πυρκαγιά που έβαλαν οι δυσαρεστημένοι γενίτσαροι, και άλλες παρόμοιες πικάντικες ιστορίες. Την πιο εντυπωσιακή μάζ τη μεταφέρει ο Marcellus: μια ωραία γεωργιανή οθαλίσκη του βασιλικού χαρεμιού είδε έναν έλληνα γιατρό και τον ερωτεύθηκε. Ευτυχώς όμως οι φόβοι του Marcellus —και του ευρωπαϊού αναγνώστη, τότε ή και σήμερα— δεν επαληθεύονται: ο σουλτάνος φιλοαδιαφορεί για την παρέκκλιση, ο γιατρός απλώς χάνει τη δουλειά του, ενώ η Γεωργιανή υποχρεώνεται να παντρευτεί τον ασχημότερο αξιωματικό του σεραγιού.

Επόμενο επεισόδιο, ένας χριστιανικός γάμος: εκεί ο Γρηγοράκης ξεχωρίζει για τη χάρη του και χορεύει ευρωπαϊκούς κι ελληνικούς χορούς, φορώντας μιαν ανατολική ενδυμασία: «το κοντό του χρυσοκεντημένο γελέκι» έχοντας «αφήσει στην άκρη τη μακριά γούνα, το βαρύ καλπάκι». (Προτού προχωρήσουμε, θυμίζω πως ο Marcellus στις δημοσιεύσεις των

και για πρόσωπα για τα οποία δεν σημειώνω καμία παραπομπή) στην ηλεκτρονική βάση ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ, ορατή από την ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ του δικτυακού τόπου ANEMH. Ο Marcellus μας είναι γνωστός από τα δημοσιεύματά του για πρόσωπα και πράγματα της προεπαναστατικής Κωνσταντινούπολης. Η πληρέστερη, αλλά όχι επαρκής βιογραφία του, Alfred Dumaine, *Quelques oubliés de l'autre siècle*, Παρίσι 1928· βλ. και Gonda Van Steen, *Liberating Hellenism from the Ottoman Empire. Comte de Marcellus and the last of the Classics*, Νέα Υόρκη 2010· πληροφορίες σχετικά με την γαλλική πρεσβεία εκείνα τα χρόνια βλ. H. Déhéraïn, *Vie de Pierre Ruffin*, II, Παρίσι 1929, σ. 131-136.

νεανικών του αναμνήσεων, που αρχίζει να τις παρουσιάζει μόνο μετά το 1850,⁵ πρέπει να στηρίζεται κυρίως σε παλιές του σημειώσεις, ενδιαφέρεται όμως πιο πολύ να σχηματίσει μια χαριτωμένη για τον πολιτισμένο αναγνώστη του εικόνα, κι επομένως καλό είναι να τις διαβάζουμε πάντοτε με επιφυλακτικότητα. Ωστόσο, τις πληροφορίες που ακολουθούν δεν θα πρέπει να τις αμφισβητήσουμε· δεν βλέπω γιατί θα ήθελε να μας παραπλανήσει –κάποιες μπορούν άλλωστε και να διασταυρωθούν.)

Τη μεθεπομένη του γάμου ο Γρηγοράκης εμφανίζεται ξαφνικά με διαφορετικούς σκοπούς: κρατάει μια λιγοσέλιδη φυλλάδα από την πατρική βιβλιοθήκη, τυπωμένη το 1789 στη Λιψία με τον τίτλο *Meleagri reliquia*. Ο Μελέαγρος ήταν ποιητής από τα Γάδαρα, μια πόλη της Συρίας κοντά στην Τύρο, και έζησε τον πρώτο π.Χ. αιώνα· το μόνο έργο του που σώθηκε ήταν μια ανθολογία σύντομων ερωτικών κυρίως ποιημάτων, δικών του και ξένων, με τον τίτλο *Στέφανος*. Αυτή η ανθολογία είναι η παλαιότερη που γνωρίζουμε, κι εντάχθηκε αργότερα στην *Παλατινή Ανθολογία*. Ο Γρηγοράκης ενθουσιάστηκε με τον Μελέαγρο:

«“Σήμερα”, μου λέει, “θα αφήσουμε τ’ αστεία και τις συνηθισμένες μας κουβέντες, ή μάλλον, αν θέλετε, αντί να φλυαρούμε, θα διαβάσουμε. Χθες λοιπόν το πρωί [...] πήρα ένα βιβλίο από τα πλούσια ράφια, που εδώ και αρκετά χρόνια έχουμε στην οικογένεια, και βρήκα πραγματικά, ξέρετε τί; ένα αληθινό υπόδειγμα ερωτικού λόγου [galanterie στο γαλλικό πρωτότυπο] και τις πιο παθητικές εξομολογήσεις σε ωραίους στίχους. Σ’ αυτό το μικρό βιβλιαράκι είναι που τις βρήκα· κοιτάχτε, θα κρίνετε μόνος σας”» –και του απαγγέλλει κάποια κομμάτια. «“Αυτός ο Μελέαγρος”, πρόσθεσε, “δεν πολυνοιάζόταν για τη σταθερή πίστη. Τι θα έλεγε, αν είχε διαβάσει, όπως εγώ προχθές, στη ζώνη μιας απ’ τις χορεύτριες, κεντημένες με χρυσά γράμματα, τούτες τις λέξεις: *Ει σταθερός, ευτυχής*. Απομένει βέβαια να καταλάβουμε το πραγματικό νόημα αυτής της παράτολμης φράσης· είναι για να τιμήσει με το παρελθόν της τον άντρα της, ή μια υπόσχεση σε άλλους για το μέλλον; Όσο για μένα”, επεσήμει, “δεν θα αποχωριστώ πια τον Μελέαγρο· τον διάβασα κιόλας τρεις φορές από χθες, θα τον πάρω αύριο στα Πριγκιπωνήσια, κι όταν γυρίσω θα μου πείτε τι λένε οι σοφοί για τη λογοτεχνική του αξία. Και θα προσπαθήσω, για το καλό μου, στις γιορτές και στις συναντήσεις μας στα νησιά να επιβεβαιώσω τα διδάγματα και τις αρχές του”».

5. Υποθέτω επειδή απέφευγε να μετέχει στη δημόσια ζωή στα χρόνια του Louis Philippe, του αποκαλούμενου *le roi citoyen*, και της «δημοκρατίας».

Ο Marcellus με τη σειρά του αναζήτησε στην «ορθάνοιχτη πάντα για μένα βιβλιοθήκη του κ. Μάνου», υποθέτω του μεγάλου ποστέλνικου Δημήτριου και των γιων του Νικολάου (1773-1825) και Κωνσταντίνου (1784-1836), κάποιο βοήθημα· βρήκε μια έκδοση της *Παλατινής Ανθολογίας* του R. Brunck, αναθεωρημένη από τον Fr. Jacobs το 1794, διάβασε τα κείμενα του Μελέαγρου κι εντυπωσιάστηκε εξίσου. Όταν ο Γρηγοράκης γύρισε από τη Χάλκη και την Πρίγκιπο, οι δύο φίλοι αντάλλαξαν τις γνώσεις και τις απόψεις τους.

«Όπως καταλαβαίνετε», είπε ο Γρηγοράκης, «αδιαφόρησα για όσα επιγράμματα αναφέρονται σε ακλόαστες συνήθειες που προέρχονται από την Ασία, κι όπου κυριαρχούν ακόμα, και για τις οποίες οι ωρνούμενοι, περιδινούμενοι, εκμαυλισμένοι δερβίσηδες δίκαια καταδικάζονται που τις ασκούν και τις διατηρούν στην ευρωπαϊκή μας Κωνσταντινούπολη. Από τα υπόλοιπα διάλεξα και μετέφρασα στα νέα ελληνικά μερικά δίστιχα, που τα έδειξα, γεμάτος ενθουσιασμό, στην εξαδέλφη μου Κατερίνα Σούτσου, που είχε έρθει να περάσει λίγες μέρες, σύμφωνα με τις συνήθειές μας, τώρα που ξανάρχεται η άνοιξη, στη νήσο Αντιγόνη.»⁶

Σταματάω εδώ, καθώς έχουν πια συγκεντρωθεί πολλά που χρειάζονται σχολιασμό. Χάλκη, Πρίγκιπος, Αντιγόνη είναι τα Πριγκιπονήσια, όπου οι Κωνσταντινουπολίτες ταξίδευαν για να ξεσκάσουν. Κατερίνα Σούτσου είναι η λογία αδελφή του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη Αικατερίνη (±1795-1837), αργότερα σύζυγος Σπυρ. Βαλέτα. Τα επιγράμματα για ακλόαστες συνήθειες θα αναφέρονται βέβαια σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις, αλλά δεν τα αναζήτησα. Δεν μπορούμε όμως να μην εντυπωσιαστούμε από την αναφορά στην «ευρωπαϊκή μας Κωνσταντινούπολη»: την απέχθεια για την Ασία και για οτιδήποτε είχε «ασιατικά» χαρακτηριστικά τη συναντάμε σε όλους τους Έλληνες της εποχής, Διαφωτιστές και μη, αλλά το «ευρωπαϊκή μας» δεν μου έχει τύχει να το ξαναδώ –ακόμα κι αν δεν ανήκει στον Γρηγόριο Σούτσο, αντανακλά, φαντάζομαι, κάτι από το πνεύμα της εποχής. Εντυπωσιακός είναι επίσης ο πλούτος των βιβλιοθηκών και των Μάνων και των Σούτσων –ακόμα κι αν τα συγκεκριμένα

6. Le comte de Marcellus, *Les Grecs anciens et les Grecs modernes*, κεφ. «Mélègre. Scène orientale», Παρίσι 1861, σ. 291-349. Οι πληροφορίες και τα χωρία που αντιγράφω στις σ. 291-299· στις σ. 300-349 η γαλλική μετάφραση του Μελέαγρου. Το βιβλίο είναι ορατό διαδικτυακά από την ψηφιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

βιβλία τα βρήκε αργότερα ο Marcellus στο Παρίσι. Τη γοητεία που άσκησαν τα ελευθέρια επιγράμματα του Μελέαγρου στον Γρηγόριο Σούτσο τη σημειώνουμε, γιατί, όπως θα δούμε, δεν ήταν διόλου αδιάφορος για το αδύνατο, όπως το έλεγαν τότε, φύλο· όσο για τις μεταφράσεις των διστίχων από τον Γρηγόριο δεν έχω καμιά πληροφορία. Ούτε για το ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία,⁷ μα το να γράφει κανείς στίχους εκείνη την εποχή σ' εκείνα τα περιβάλλοντα ήταν απολύτως συνηθισμένο – αν όχι και υποχρεωτικό (όπως ας πούμε το να τραγουδά και να χορεύει στα γλέντια των γάμων). Τώρα, το γιατί ο Marcellus κάθισε και μετέφρασε –σε πεζό λόγο– τον Μελέαγρο δεν μας αφορά, αλλά σίγουρα ήταν ένας δρόμος να επιδείξει την αρχαιομάθειά του στο γαλλικό κοινό: στην πατρίδα του διεκδικούσε και θέση φιλόλογου.

Συνεχίζουμε την αφήγηση του Γρηγόριου Σούτσου.

«Η Κατερίνα» Σούτσου «όπως ίσως ξέρετε, βρίσκεται πρώτη-πρώτη ανάμεσα στις λόγιες γυναίκες εδώ· έχει μεταφράσει στα ελληνικά το *Διάλογοι Φωκίωνος*» του Gabriel Mably⁸ «και την ελληνική εκδοχή του Λεξικού της Ακαδημίας σας που έχει αναλάβει με την Ελένη Σχινά και την κόρη του Δραγουμάνου της Πύλης,⁹ κι όπου πήρε την ευθύνη για

7. Στο Νικ. Δ. Βλαχάκης, *Η Λεσβία Σαπφώ ήτοι ασματολόγιον*, Αθήνα 1870, σ. 1-2, του αποδίδεται ποίημα από το *Νέος Ερωτόκριτος* του Διονύσιου Φωτεινού, Β', Βιέννη 1818, σ. 123, που αρχίζει: *Τί μεγάλη συμφορά! Τί ημέρα, τί ειδήσεις*, που όμως στα χειρόγραφα Γενναδίου 231 και Βατοπεδίου 1428 αποδίδεται στον Γεώργιο Ν. Σούτσο τον Δραγουμανάκη, βλ. «Ευρετήριο πρώτων στίχων...», επιμ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Μαργαρίτα Ιωάννου κ.ά., στο *Φαναριώτικα και αστικά στιχογραφήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, επιμ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χαρίτων Καρανάσιος, κ.ά., Αθήνα 2013, σ. 534, πβ. και Βενετία Χατζοπούλου, «Φαναριώτικα στιχογραφήματα σε αθηναϊκούς κώδικες», ό.π., σ. 134.

8. *Διάλογοι Φωκίωνος. Ότι οικειότατον το πολιτικόν προς το θηικόν υπό Μαβλή...*, Ιάσι 1819 (Ηλιού 1819. 40): κείμενο ορατό από την ANEMH. Το γαλλικό πρωτότυπο, *Entretiens de Phocion*, δημοσιευμένο το 1763 είναι γραμμένο με το πνεύμα του θαυμασμού της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας.

9. Η Ελένη Σχινά είναι κόρη του Δημητρίου Σχινά (J. Rizo-Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, β' έκδ. Παρίσι 1828, σ. 148), υποθέτω του πατέρα των Κωνσταντίνου, Ιωάννου και Μιχαήλ. Η κόρη του Δραγουμάνου της Πύλης είναι η Ευφροσύνη, κόρη του Σκαρλάτου Καλλιμάχη – υποθέτω πως μπορούμε να την ταυτίσουμε με τη «Φρόσω», από τις πολύ οικείες του Marcellus, που την αναφέρει και στο *Épisodes littéraires en Orient*, I, Παρίσι 1851, σ. 56 (δηλώνει μάλιστα ότι του

τα τελευταία γράμματα.¹⁰ Υποψιάζομαι μάλιστα πως έκανε ετούτη την επιλογή όχι από σεμνότητα ή για να αφήσει στις δύο συναδέλφους της την τιμή να είναι πρώτες, παρά για να σκεφτεί με όλη της την άνεση τις λέξεις *φρόνηση* [sagesse] και *αρετή* [vertu] που βρέθηκαν έτσι στο δικό της μερίδιο· γιατί δεν στάθηκε ποτέ πρόθυμη ν' ακούσει κανένα από τα ερωτικά στιχάκια κατά μίμηση του Μελεάγρου που προσπαθήσαμε τότε ο ένας, τότε ο άλλος να της απευθύνουμε.

»Αντιθέτως με κατηγορήσε πως χάνω τον καιρό μου γράφοντας περιπαθείς στίχους, και κακώς μιμήθηκα το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Μάνου που κατέθεσε στα πόδια τής ωραίας αρραβωνιαστικιάς του Σεβαστής Αργυροπούλου το ερωτικό του ποίημα *Αβροκόμη και Κλεάνθης*.¹¹ “Αυτές οι αναγνώσεις σε χαλάνε”, μου είπε, “ξέρεις αρκετά και δεν σου χρειάζεται βοήθεια από καθηγητές. Το καλό γούστο και το ήρεμο πνεύμα δεν έχουν να κερδίσουν από τέτοιου είδους απασχολήσεις”. Καθώς μάλιστα ανάμεσα στις απόπειρές μου υπήρχε κι η *Άνοιξη* του Μελεάγρου,¹² “Κρίνε και μόνος σου”, πρόσθεσε η ξαδέρφη μου· “και χωρίς ν' απομακρυνθούμε από τις παιχιδιάρικες εμπνεύσεις που ως φαίνεται ελκούν τις προτιμήσεις σου, δίπλα σ' αυτό το ειδύλλιο, το πιο διάσημο από τις σύντομες συνθέσεις του ποιητή σου, που εσύ κι εγώ μπορούμε τουλάχιστον να το διαβάσουμε χωρίς να κοκκινίζουμε, να βάλεις την *Άνοιξη* του Ανακρέοντα, και ν' αποφασίσεις”.

»Εδώ η Κατερίνα απάγγειλε, σχεδόν τραγουδώντας με μια αργόσυρτη φωνή, τους τόσο σύντομους και τόσο ρυθμικούς στίχους του Ανα-

τραγουδήσε το μοιρολόι της χήρας του Φώτου Τζαβέλα, το οποίο όμως το έχει αντιγράψει από τον *Αμάραντο*, Πετρούπολη 1843, του Γ. Ευλάμπιου!, και σ. 159 κ.ε.

10. Στο *Épisodes littéraires en Orient*, ό.π., σ. 162 η Αικατερίνη Σούτσου και η Ελένη Σχινά έχουν αναλάβει να συντάξουν «μερικά άρθρα γραμματικής και φιλολογίας που προορίζονταν για την *Κιβωτό*, το γενικό λεξικό μας, ή τον [*Λόγιο*] *Ερμή*». Στον *Λόγιο* *Ερμή* δεν υπάρχουν άρθρα ούτε της μιας ούτε της άλλης. Η *Κιβωτός* είναι γλωσσικό λεξικό, όπως άλλωστε και το *Λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας*.

11. Ο Marcellus δεν θυμάται σωστά το όνομα της κοπέλας και την ονομάζει Ευφροσύνη· δεν έχω εντοπίσει τότε γεννήθηκε η Σεβαστή, αλλά υπολογίζω προς τα μέσα ή τα τέλη της δεκαετίας 1791-1800. Τα κατά *Κλεάνθη* και *Αβροκόμη* εκδόθηκαν το 1801, 1802, 1811 και 1836, και είναι αφιερωμένα στη θεά Αφροδίτη· επομένως το «κατέθεσε στα πόδια» (a mis aux pieds) ήταν απλώς μια συμβολική πράξη.

12. Βλ. *Les Grecs anciens...*, ό.π., σ. 334-335. Μια ελληνική μετάφραση του Δήμου Βερενίκη [Δημ. Γρ. Βερναρδάκη] στον *Νουμά* 18/τχ. 736 (15.5.1919), 308· αναδημοσιεύεται στο Δημ. Γρ. Βερναρδάκης, *Ψάψα*, Αθήνα [±1925], σ. 70-71, από εκεί τη μεταφέρω εδώ στο Παράρτημα.

κρέοντα που τον ήξερε όλον. “Ίδού η φύση”, είπε κατόπιν, “τίποτε πάνω απ’ το μέτρο, τίποτε υπερβολικό, είναι η ίδια η άνοιξη με όσα φέρνει. Ο Μελέαγρός σου κατάφερε να διαλύσει σε ηρωικούς στίχους αυτόν τον υπέροχο πίνακα και να τον φορτώσει με εικόνες. Όσο για τις ερωτικές του διατυπώσεις, μιας κι εκεί βρίσκονται οι μεγαλύτερες αρετές του, πρέπει να συμφωνήσω μαζί σου πως έφτιαξε σχολή, γιατί αναγνώρισα στις μεταφράσεις που μόλις μου διάβασες πολλούς από τους τρόπους των τρυφερών λόγων που απεύθυνες τις προάλλες στ’ άλλα κορίτσια. Να πας λοιπόν σ’ αυτές”, μου είπε χαμογελώντας, “να σε ενθαρρύνουν στις ποιητικές δοκιμές σου, που η ξαδέρφη σου δεν θα μπορούσε να εγκρίνει”.»

»Η Κατερίνα θριάμβευσε, συνέχισε ο Γρηγοράκης, «και ξεδίπλωσε δίχως αντίλογο όλη την ανωτερότητα της λογικής της, καθώς είναι δύο ή τρία χρόνια μεγαλύτερή μου· η ευφράδειά της όμως δεν εψύχρανε καθόλου τη γοητεία του Μελέαγρου ούτε την ευγνωμοσύνη μου για τα φιλικά μαθήματα και τις πρακτικές που αντλώ κάθε μέρα από τα γραπτά του.»

Εδώ τελειώνει ο διάλογος των δύο φίλων. Η ανακάλυψη του Μελέαγρου καταλήγει μ’ αυτόν τον θριαμβευτικό έπαινο των αρετών της Αικατερίνης Σούτσου, αλλά και των κειμένων του αρχαίου ποιητή — ένα ισοζύγισμα που, ακόμα κι αν είναι πλάσμα του Marcellus, ταιριάζει ολότελα στον χαρακτήρα του Γρηγόριου Σούτσου, όπως θα δούμε όταν τον γνωρίσουμε καλύτερα.

Τέλη 1819 ή αρχές 1820 ο Γρηγόριος Σούτσος καλείται από τον θείο του, τον Αλέξανδρο Ν. Σούτσο, ηγεμόνα στο Βουκουρέστι, να εργαστεί κοντά του. Εκεί μυείται στη Φιλική Εταιρεία¹³ το πρώτο τεκμήριο που γνωρίζω είναι ένα γράμμα που στέλνει στις 23 Μαρτίου 1820 σε κάποιον Κωνσταντίνο Παπαχρήστου για να καταθέσει 1.000 γρόσια ως ενίσχυση της Εταιρείας (για εύλογους λόγους το ποσό θεωρείται αντίτιμο «βιβλί-

13. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περι της ελληνικής επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα 1859, σ. 412, στον κατάλογο των Φιλικών με τον αρ. 576· τόπος ένταξης Βουκουρέστι, 1820· ποιος ήταν κατηχητής του δεν αναφέρεται. Ωστόσο ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 21, αντλώντας από τα απομνημονεύματα του Νικόλαου Υψηλάντη σημειώνει πως ο Αντ. Τσουνής είχε αναλάβει να κατηχήσει στο Βουκουρέστι τον Γεώργιο Μάνο, τον δικό μας Γρηγόριο και τον Ιάκωβο Ρ. Ραγκαβή· πβ. *Mémoires du Prince Nicolas Ypsilanti*, επιμ. Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, Αθήνα [1901], σ. 52 και *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, επιμ. Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχάς, Αθήνα 1986, σ. 176-177.

ων)), κι όπου στο τέλος, πριν από την υπογραφή, θέτει το σημείο του Εταιριστού. Αλλά το γράμμα περιέχει κι άλλες χρήσιμες πληροφορίες: πρώτον ο Γρηγόριος δηλώνει πως βρίσκεται «εις το εικοστόν τέταρτον έτος της ηλικίας μου» —άρα θα γεννήθηκε το 1797 ή το 1796¹⁴— και πως στη Βλαχία έχει αναλάβει το «επάγγελμα της Διβιταρίας», από το «διβιτάρης», ανώτερος γραμματέας στα παλαιά τούρκικα.¹⁵ Με τη σειρά του ο Παπαχρήστου σπεύδει να πληροφορήσει «την σεβαστήν Αρχήν», πως «ο ρηθείς Γρηγόριος είναι νέος πλήρης χαρίτων, σπουδαίος, ειδήμων διαλέκτων ουκ ολίγων, εκ του τάγματος του αρχοντικού, φιλογενέστατος, άσπονδος εχθρός των τυράννων». Μερικούς μάλιστα μήνες αργότερα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1820, μετά το πέραςμα του Χριστόφορου Περραιβού από το Βουκουρέστι —και τις σχετικές συζητήσεις που θα προκάλεσε—, ο Γρηγόριος πήρε το θάρρος να γράψει και στον ίδιο τον Αλέξανδρο Ύψηλάντη.¹⁶

Ξαναγυρίζω τώρα για λίγο στα όσα μας αφηγείται ο Marcellus:

«Έναν χρόνο αργότερα» από τις συναντήσεις τους στην Πόλη, τον Οκτώβρη δηλαδή του 1820, «καθώς περνούσα από το Βουκουρέστι για να γυρίσω στη Γαλλία, βρήκα εκεί τον Γρηγοράκη να απασχολείται δραστήρια ως γενικός γραμματέας του θείου του, του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Σούτσου. “Ωραία”, του είπα, “και πού πήγαν τα όσα έμαθες από τον αγαπητό σου Μελέαγρο;” “Αχ!” μου απάντησε, “οι υποθέσεις

14. Για το πότε ακριβώς γεννήθηκε ο Γρηγόριος δεν διαθέτουμε ασφαλείς πληροφορίες· η παραπάνω δήλωσή του είναι ίσως η ασφαλέστερη· ο Ιάκωβος Ραγκαβής, ο πατέρας του Αλέξανδρου, σε επιτάφιο ποίημα που δημοσίευσε το 1836, θεωρεί πως ήταν τριαντάχρονος όταν πέθανε (Ιάκ. Ρίζος Ραγκαβής, *Ποιήματα*, τ. Β', Αθήνα 1836, σ. 240)· τέλος, ο Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833*, τ. Α', 1827-1828, Αθήνα 1970, σ. 32 σημειώνει πως γεννήθηκε το 1802, αλλά αγνοώ την πηγή του.

15. Το «διβιτάρης» είχε περάσει και στα ελληνικά, βλ. Ι. Τ. Παμπούκης, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, τ. Α', επιμ. Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1988· ευχαριστώ τον Δημ. Γ. Αποστολόπουλο που μου άνοιξε τον δρόμο για την κατανόηση της λέξης.

16. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν...*, ό.π., σ. 171-172, 173 (το γράμμα του Παπαχρήστου, 9.4.1820), και σ. 344. Για τον Κωνσταντίνο Παπαχρήστου δεν έχω εντοπίσει καμία πληροφορία· ο Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1874, σ. 164-165 θεωρεί πως είναι ψευδώνυμο του ανώνυμου (κατά τον Ι. Φιλήμονα) κατηχητή του.

της Βλαχίας δεν μου αφήνουν ελεύθερο χρόνο. Δεν διαβάζω πια τον Μελέαγρο, και ωστόσο σας βεβαιώνω πως απ' όλους τους τόπους όπου οι γυναίκες δεν ζουν πίσω από καφασωτά παράθυρα, το Βουκουρέστι είναι μία από τις πρωτεύουσες όπου μπορείς να εκμεταλλευτείς καλύτερα τα μαθήματά του».»

Ο Marcellus δεν δοκιμάζει να ερμηνεύσει ή να σχολιάσει τον τελευταίο ετούτο υπαινιγμό του φίλου του· νομίζω πως έφτανε και γι' αυτόν και για τους αναγνώστες του η γνωστή φήμη του Βουκουρεστίου για τις δόμνες και τις δομνίτσες του· ας θυμηθούμε τί έγραφε ο Αλέξανδρος Κάλφογλου στα 1797:

«Στην Βλαχιά δεν είδ' αμόρι ηθικόν ή ψυχικόν,| ειλικρίνειαν με σέβας, έντιμον και λογικόν. | Εγγλεντζέδες με γυναίκες, ανιψιέ, μην ορεχθείς, | ως φοβείσαι την πανώλην, απ' αυτάς να φοβηθείς. | [...] Αλλ' ο κακοήθης έρως μάλιστα των γυναικών | εξ ανατροφής εγίνη ένα πάθος μανικόν.»¹⁷

Εμείς όμως τυχαίνει να ξέρουμε και κάποια ακόμη πράγματα, πιο προσωπικά για τον Γρηγόριο· πηγή μας είναι τώρα ο εξάδελφός του Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, που τον γνώρισε στα 1821 στην Οδησό.¹⁸ παραθέτω:

«Ότε ην εν Δακία», στη Βλαχία δηλαδή, «παρά τω ηγεμόνι Αλεξάνδρω Σούτσω, έτρεφε προς την δομνίτσαν Ραλλούν», την κόρη του ηγεμόνα, «αίσθημα βαθυτάτης λατρείας, ό άλλωστε το κάλλος της μορφής και της ψυχής της αμιμήτου εκείνης νεάνιδος ενέπνεεν εις όσους την επλησίαζον. Και εκείνη δε διέκρινε τον Γρηγόριον υπέρ πάντας· αλλά πλην ότι συγγενικοί δεσμοί τους συνέδεον, διότι ήσαν δεύτεροι εξάδελφοι, ην η δομνίτσα Ραλού ήδη και μεμνηστευμένη τον Νικόλαον Μουρούζη», τότε Δραγουμάνο του Στόλου, «και ουδέ κατά νουν ήθελέ ποτε τη επέλθει να πράξει τι εναντίον εις την θέλησιν του πατρός της. Διά τούτο το συνδέον αυτούς αίσθημα ουδέποτε εξερράγη ή ανθομολογήθη, αλλ' έμενεν ελαφρόν άρωμα εγκλεισμένον εις την καρδίαν των, και εις την φυσιογνωμίαν του εξάδελφου μου έδιδεν έκφρασιν γλυκειάς και βαρυθύμου εμβριθείας, ήτις ηύξανεν την χάριν αυτής. Και ταύτα μεν παρ' άλλων μάλλον ήκουον ή ότι αυτός τα διέκρινα»· το 1821 ο Α. Ρ. Ραγκαβής ήταν μόλις δέκα χρονών.

17. *Επιστολαί Γ. Π. Κορέμον και Ηθική στιχογραφία Α. Κ. Βυζαντίου*, Λιψία 1870, σ. 71, στ. 755-758, 767-768.

18. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 104.

Ότι ο Γρηγόριος δεν αδιαφορούσε για τα κορίτσια το είχαμε διαπιστώσει και από τις «αγορίστικες» κουβέντες που είχε με τον Marcellus, και από τη σαγήνη που του άσκησε ο Μελέαγρος και από τα ερωτικά δίστιχα που έδειχνε στις κοριτσοπαρέες στα Πριγκιπονήσια: τώρα όμως έχουμε κάτι παραπάνω από την απλή, αθώα, έλξη – μπαίνουμε σε πεδία που ξεπερνούν τα όρια της ανεκτικότητας εκείνων των κοινωνιών: αυτό το «παρ' άλλων μάλλον ήκουον» του Ραγκαβή σημαίνει πως τα κουτσομπολιά έπαιρναν και έδιναν στο Βουκουρέστι και στην Οδησό.

Ανοίγω εδώ μια παρένθεση που διακόπτει τη ροή των γεγονότων, μας είναι ωστόσο απαραίτητη για να εννοήσουμε τις καταστάσεις. Η Ραλλού Σούτσου δεν ήταν απλώς κόρη του ηγεμόνα: «είχεν αγγέλου μορφήν και ψυχήν, και νουν διά πάσης παιδείας κεκοσμημένον», μας πληροφορεί ο Ραγκαβής, που όποτε την αναφέρει αναλύεται σε ύμνους, «είχε τι ουράνιον εις την καλλονήν», και τα παρόμοια.¹⁹ Εμείς οι φιλόλογοι μάλιστα εντυπωσιαζόμαστε ιδιαίτερα, καθώς το πραγματικό αυτό πρόσωπο αποτέλεσε το αρχικό ιδεατό πρότυπο της Ραλλούς του Οδοιπόρου, και περίπου όλων των άλλων ηρωίδων του Παναγιώτη Σούτσου έως τον *Ευθύμιο Βλαχάβα*.²⁰

Πέρα ωστόσο από τα προσωπικά, είμαστε σε στιγμές που τα πολιτικά ζητήματα βαραίνουν εξαιρετικά: κυφορείται η γέννηση της Νέας Ελλάδας. 13 Ιανουαρίου 1821 πεθαίνει ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Σούτσος, και υποθέτω πως ο Γρηγόριος αποδεσμεύεται από την υπηρεσία του. Και πάντως είτε τότε, είτε στα τέλη του Φεβρουαρίου 1821, όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διαβαίνει τον Προύθο, είτε έναν μήνα αργότερα που οι επαναστάτες φτάνουν στο Βουκουρέστι, ο Φιλικός Γρηγόριος Σούτσος εντάσσεται κι αυτός στον Ιερό Λόχο: αν πολέμησε σε κάποια μάχη δεν το ξέρω, και πάντως λίγο πριν τη σύγκρουση στο Δραγατσάνι, αρχές Ιουνίου, βρίσκεται ανάμεσα σ' αυτούς που θεωρούν καταστροφική τη στρατηγική του Αλέξανδρου Υψηλάντη και αποχωρούν. Την επομένη της ήττας, 8 Ιουνίου 1821, ο Υψηλάντης δημοσιεύει την τελευταία του διαταγή, όπου απαξιώνει όσους μαχητές διασώθηκαν με άτακτη φυγή, τιμά τη μνήμη των

19. *Ο.π.*, σ. 74, 31, πβ. σ. 54, 152-155.

20. Παν. Σούτσος, *Ο Οδοιπόρος*, Αθήνα 1864, αναλυτικά με ατελείωτα παραδείγματα, στον πρόλογο του υποτιθέμενου εκδότη (γραμμένο ή υπαγορευμένο από τον Παν. Σούτσο), σ. 9-12.

πεσόντων του Ιερού Λόχου και παραδίδει «εις την απέχθειαν της ανθρωπότητος, εις την δίκην των νόμων και εις την κατάραν των ομογενών τον επίορκον και προδότην Σάββαν, τους λιποτάκτας και πρωταίτιους της κοινής λιποταξίας και φυγής Δούκαν Κωνσταντίνου, Βασίλειον Μπαρλάν, Γεώργιον Μάνον Φαναριώτην, Γρηγόριον Σούτσον Φαναριώτην και τον φαυλόβιον Νικόλαον Σκούφον» – υπάρχει όμως το ενδεχόμενο τα ονόματα των δύο Φαναριωτών και του Σκούφου να προστέθηκαν εν αγνοία του Υψηλάντη από κακόβουλο χέρι.²¹ Από το Δραγατσάνι ο Γρηγόριος μαζί με τους φίλους του, τον Γεώργιο Μάνο,²² τον Νικόλαο Σκούφο και τον Αλέξανδρο Ρίζο, τον γιο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού, διαφεύγουν στη Βουκοβίνα· φθάνουν στο Τσέρνοβιτς στις 23 Ιουλίου, και στις 26 του μηνός αναχωρούν για τη Βεσσαραβία, με κατεύθυνση, υποθέτω, την εκεί βάση της Φιλικής Εταιρείας, το Κισνόβι.²³

Η επόμενη μνεία που γνωρίζω είναι από την Οδησσό, άνοιξη του 1822, από τον Αλέξανδρο Ρ. Ραγκαβή· η οικογένειά του μόλις έχει φτάσει στην πόλη και φιλοξενούνται από τη θεία του, τη μητέρα του Γρηγόριου Σούτσου και του μικρότερου αδελφού του Κωνσταντίνου:

«Αμφότεροι οι εξάδελφοί μου ήσαν πεπρωκισμένοι διά πολλής παιδείας, και ελληνικής και ευρωπαϊκής, και εγώ απέβλεπον εις αυτούς ως εις ζηλευτά και αξιομίμητα παραδείγματα. Ιδίως δε με είλκυεν ισχυρώς ο Γρηγόριος, ου μόνον διότι έβλεπον εν αυτώ τον συναγωνιστήν των πρώτων ηρώων της πατρίδος» [...], «αλλά και διότι καίτοι παιδίον δωδεκαετής μόλις τότε, ανεγίγνωσκον όμως διά της καρδιάς μάλλον παρά διά της κρίσεως, εις την ως Απόλλωνος ωραίαν μορφήν του, εις τους γλαυκούς οφθαλμούς του, εις το ευγενές και υπό ξανθής κόμης σκιαζόμενον μέτωπόν του αίσθημα ποιητού θερμαίνον νουν φιλοσόφου»·

21. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών...*, ό.π., τ. Β', σ. 185. Ο Σάββας είναι ο Σάββας Φωκιανός καμινάρης ή Μπίμπασης, που είχε προδώσει και αγωνιζόταν πια μαζί με τους Οθωμανούς. Ο Φιλήμων ωστόσο πίστευε πως «εν αγνοία του Υψηλάντου προσετέθησαν κατά την τύπωσιν της διαταγής τα ονόματα Μάνου, Σκούφου και Γρηγορίου Σούτσου ένεκα προσωπικοτήτων» δηλαδή προσωπικών αντιπαθειών (σ. 186-187).

22. Πρόκειται για τον Γ. Α. Μάνο (1792-1869), πολύ στενό φίλο του Γρηγόριου Σούτσου στο Βουκουρέστι και το Παρίσι.

23. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήνα 1958, σ. 171.

αμέσως μετά ακολουθούν οι πληροφορίες για το αμοιβαίο ερωτικό αίσθημα με τη Ραλλού, και αμέσως μετά:

«Ηύξανε δε την ευλάβειάν μου προς αυτόν και η περίστασις ότι επί της αφίξεως ημών εις Οδησσόν ησχολείτο εις συγγραφήν τινα, πραγματευομένην περί διεθνούς δικαίου» [...]. «Αυτός ο ίδιος, προς έκπληξίν μου, ήτις μ' εκολάκευσε, μοι προσέφερε να μοι αναγνώσει περικοπάς, και ενθυμούμαι ότι η πρώτη ήν ήκουσα, η της εισαγωγής, ισχυρώς έπληξε την φαντασίαν μου, διότι παρίστα οδοιπόρον μετά πλανήσεις κατά θάλασσαν και μετά ναυάγιον ριφθέντα εις ακτήν άγνωστον, και απαντώντα βαθείας κοιλάδας και σκοτεινά δάση, άνευ ίχνος κατοικούντων ανθρώπων. Και πώς μεν εκείθεν μετέβαινε εις το θέμα του, και κατά πόσον προχώρησεν εις αυτό δεν ηξέρω. Την αρχήν όμως εκείνην, ήτις τοσαύτην εντύπωσιν μοι ενεποίησεν, εθεώρησα πάντοτε, και εν επομένοις χρόνοις ότε την ανεκάλουν εις την μνήμην μου, ως απόδειξιν ότι η σπουδαιότης της σκέψεως δεν απέκλειε παρά τω εξαδέλφω μου της φαντασίας την ζωηρότητα.»²⁴

Πολλές οι πληροφορίες, και πολλαπλής σημασίας. Πρώτα πρώτα η περιγραφή της μορφής του Γρηγόριου Σούτσου, ωραίος σαν Απόλλων, με ξανθά μαλλιά και γαλανά μάτια, δεύτερον, ετούτο το σκίτσο του προλόγου είναι το μόνο πράγμα που γνωρίζουμε από τις όποιες συγγραφές του· όπως θα δούμε παρακάτω, δεν έτυχε να σωθούν χειρόγραφα του. Τρίτον, και σίγουρα το εντυπωσιακότερο, αυτή η μορφή του περιπλανώμενου οδοιπόρου, μια μόνιμη «έμμονη ιδέα» της νεοελληνικής λογοτεχνίας για τα επόμενα σαράντα περίπου χρόνια στην πρωταρχική της μορφή.

«Μήνας δέ τινας μετά την άφιξιν ημών εις Οδησσόν», το καλοκαίρι δηλαδή του 1822, ίσως τον Ιούνιο, «απήλθον οι δύο εξαδέλφοί μου Γρηγόριος και Κωνσταντίνος Σούτσοι εις Παρισίους προς τελειοποίησιν των σπουδών αυτών», μαθαίνουμε από τον Ραγκαβή.²⁵ Εκεί, στο Παρίσι, ο Γρηγόριος σπούδασε νομικά, που όπως είδαμε τα είχε αρχίσει ήδη από

24. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 106.

25. *Ό.π.*, σ. 115-116· πβ. και 124, όπου η μητέρα του Γρηγορίου φεύγει το 1824 με την κόρη της Σεβαστή για το Παρίσι «προς επίσκεψιν των υιών της». Την ίδια εποχή φτάνουν στο Παρίσι και οι φίλοι του από τον Ιερό Λόχο Γεώργιος και Γρηγόριος Μάνος, που επίσης θα σπούδαζαν νομικά· παίρνω την πληροφορία από την Δέσποινα Κατηφόρη, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα 1990, σ. 82, που στηρίζεται στα κρατικά Γαλλικά Αρχεία, F⁷ 6723^Α.

την Οδησσό, και ξέρουμε πως σχετίστηκε με τον Χριστόδουλο Κλονάρη –κι αυτός νομικά σπούδαζε– καθώς και με τους ελληνικούς και φιλελληνικούς κύκλους· τεκμηριωμένα γνωρίζω τις σχέσεις του με τους στενούς οικείους του Κωλέττη και τον J. A. Buchon.²⁶

Αρχές του 1826 ο Γρηγόριος αποφάσισε να κατέβη στην επαναστατημένη Ελλάδα και να εφαρμόσει τις γνώσεις και τις δυνατότητες που απέκτησε. Στις 23.2/7.3.1826 ο Αλέξανδρος Στούρζας, οικείος και προστάτης όλων των Σούτσων, έστειλε από το Παρίσι στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ετούτο το συστατικό σημείωμα:

«Σεβαστέ αδελφέ. Ο κύριος Γρηγόριος Σούτζος, απερχόμενος εντεύθεν διά την φίλην Ελλάδα, με δίδει αφορμήν να ανακαλεσθώ εις την ενθύμησιν της Ευγενείας της. Ούτος ο ευμαθέστατος και αγχινούστατος ομογενής, διελθών επιμελώς το στάδιον των νομικών μαθημάτων, σκοπόν και επιθυμίαν έχει να αφοσιωθεί όλως διόλου εις την δούλευσιν της Πατρίδος. Καθ' ό αυτοσύστατον λοιπόν, δεν έχω χρείαν να τον συστήσω εις την ευνοϊκήν σας διάθεσιν, πεπεισμένος ων ότι θέλετε τον συνδράμει εις όσα δυναθείτε.»²⁷

Πότε ακριβώς έφτασε στην Ελλάδα ο Γρηγόριος δεν το ξέρω· υποθέτω τον Απρίλιο ή τον Μάιο του 1826. Στις 6.6.1826 μια Επιτροπή της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως επιφόρτισε τον Γρηγόριο να ενταχθεί στο Προσωρινόν Εγκληματικόν Δικαστήριον «διά να θεωρήσετε μετά των λοιπών αυτού μελών την διαδικασίαν μόνον του κ. Γ. Ορφανίδου»: φαίνεται όμως πως δεν θέλησε να αναλάβει τη θέση.²⁸ Λίγο αργότερα, στις 28.8.1826,

26. Για τον κύκλο του Κωλέττη, βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «Υπομνήματα από το Καποδιστριακό αρχείο Κέρκυρας», *Ελληνικά* 39 (1988), 86· για τον J. A. Buchon, βλ. τον πρόλόγό του στο *Chronique de la Conquête de Constantinople et de l'établissement des Francs à Morée...*, Παρίσι 1825, σ. xxxi: «Je ne terminerait pas sans donner des remerciements à MM. Clonarés, Gregoire Soutzo et Constantin Soutso, aux lumières desquels j'ai souvent eu recours». Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι η γαλλική αστυνομία παρακολούθησε τις κινήσεις του (Γαλλικά Αρχεία, φάκ. F⁷ 6723^A 50, βλ. *Archives Nationales. Police Générale. Objets généraux des affaires politiques. F⁷ 6678-6784, Inventaire et Table* par Jacqueline Chaumié, Παρίσι 1954, σ. 119)· δεν μπόρεσα να αναζητήσω τις τυχόν πληροφορίες για την εκεί ζωή του.

27. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικών αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, ζ', Αθήνα 1986, σ. 102.

28. *Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821 των Γενικών Αρχείων του*

η ίδια μάλλον Επιτροπή τον όρισε, από κοινού με τους Χριστ. Κλονάρη, Εδ. Μάσσων, Σπ. Σκούφο και τον Αλέξ. Λουκόπουλο, να επεξεργαστούν τους ποινικούς και δικαστικούς νόμους, και ο Γρηγόριος σημειώνει «και τούτο δεν ημπόρεσα να το αποφύγω» – αλλά ποιος μας βεβαιώνει πως ήθελε πραγματικά να το αποφύγει;²⁹

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παναγιώτη Σούτσου, ο Κωλέττης είχε δημιουργήσει εκείνο το καλοκαίρι στο Ναύπλιο μια μυστική εταιρεία

«την καλουμένην “Εταιρείαν της Ελευθερώσεως της Χέρσου Ελλάδος”· έχουσα δε αυτή μέλη της τον ενάρετον και δικαιοτάτον και δημοτικώτατον Δημήτριον Ύψηλάντην, τον Γεώργιον Αινιάναν και τους αδελφούς αυτού, τον Αδάμ Δούκαν, τους Σούτσους Ιωάννην, Αλέξανδρον, Γρηγόριον και Παναγιώτην, τον Δημήτριον Χρηστίδην, τον Γεώργιον Γεννάδιον, τον φιλέλληνα Βαϊλήν», και άλλους, η ομάδα αυτή «μετέλλαξε τον Ναυπλιωτικόν Πλάτανον εις Πνύκα, και του Γεωργίου Γενναδίου και άλλων μελών αυτής αι δημηγορίας»

συγκέντρωσαν τεράστιο ποσό, που χρηματοδότησε την εκστρατεία του Καραϊσκάκη για την ανάκτηση της Στερεάς.³⁰

Η περίφημη ομιλία του Γεννάδιου στον Πλάτανο του Ναυπλίου έγινε στις 8 Ιουνίου· ο Καραϊσκάκης έφυγε από το Ναύπλιο στις 19 Ιουλίου. Λίγο πιο πριν ο Κωλέττης του είχε συστήσει τον νεαρό Παναγιώτη Σούτσο κι εκείνος: «“Έρχεσαι, νέε, μετ’ εμού;”, είπεν ο στρατηγός εις τον

Κράτους, επιμ. Κωνστ. Α. Διαμάντης, Αθήνα 1971, σ. 331, αρ. 1899 (πβ. και σ. 333, αρ. 1910). Η άρνησή του δηλώνεται σε γράμμα του στις 21.8.1826 προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, προς τον οποίο, όπως θα δούμε, έστειλε τα νέα από το Ναύπλιο (*Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Ζ’, επιμ. Κ. Α. Διαμάντης, Αθήνα 1967, σ. 237)· για την υπόθεση του Γ. Ορφανίδη βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, Νικόλαος Σκούφος..., ό.π., σ. 94-95, η οποία παραπέμπει και στην Ελ. Καρύδη, «Υποπτη κίνηση κατασκοπείας (1825) εις βάρος της αγωνιζομένης Ελλάδος», *Πρακτικά του Α’ συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Πελοποννησιακά, Παράρτημα* αρ. 4, Αθήνα 1979, σ. 271-290.

29. Η απόφαση της Βουλής, 28.8.1826, *Τα ιστορικά έγγραφα του Αγώνος του 1821...*, ό.π., σ. 334, αρ. 1922· δεν αναζήτησα πληροφορίες για τον Αλέξ. Λουκόπουλο. Το σχόλιο του Γρηγόριου σε πολύ μεταγενέστερο γράμμα προς τον Γ. Κουντουριώτη, 13.9.1827, *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Η’, ό.π. σ. 435.

30. Παναγιώτης Σούτσος, «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης», *Λυρικά δράματα τρία*, Αθήνα 1842, σ. 93· το κείμενο ορατό από την ANEMH. Βαϊλής είναι ο Γάλλος σαινσιμονιστής Étienne-Marin Bailly.

νεανίαν· υπάγω να ελευθερώσω την Αττική», και ο Παναγιώτης τον ακολουθήσε ως γραμματικός. Και φαίνεται πως κάποια στιγμή –ή μήπως για μεγαλύτερο διάστημα;– ο Γρηγόριος συνόδευε τον εξάδελφό του περιγράφοντας ο Παναγιώτης στο λυρικό δράμα «Γεώργιος Καραϊσκάκης» τους ποιμένες στα μέρη της Αράχοβας, σχολιάζει σε τρίτο πρόσωπο: «Μετά του αγαθού φίλου του Γρηγορίου του Σούτσου κατά το 1826 διαβαίνων κατά την Στερεάν Ελλάδα ήκουσεν ο ποιητής από απλούς ποιμένας» τη σκηνή που ακούμε στο θεατρικό κείμενο.³¹

Ο Γρηγόριος είναι πια ενταγμένος στην ομάδα του Κωλέττη, αρκετά δραστήριο μέλος της. Έχει μάλιστα αναλάβει να πληροφορεί από το Ναύπλιο τον Γεώργιο Κουντουριώτη τα πολιτικά νέα, και είτε πηγαίνει ο ίδιος στην Ύδρα είτε του γράφει· στο αρχείο των Κουντουριωταίων σώζονται τα γράμματα και πληροφορίες από άλλους γι' αυτόν.³² Τον Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου, 1826, βρίσκεται στη Σκιαθό ή τη Σικόπελο, κοντά στον Κωλέττη· σε γράμμα που στέλνει ο Γεώργιος Αινιάν στον Κωλέττη με τα νέα του Ναυπλίου και τα σχετικά με τη διαμάχη για το πού θα συγκροτηθεί η Γ' Εθνοσυνέλευση, στην Ερμιόνη ή την Επίδαυρο,³³ προσθέτει ένα υστερόγραφο για τον Γρηγόριο Σούτσο, όπου διαβάζουμε: «Εμαθα την δραστηριότητά σου εις εκτέλεσιν μεγάλων πραγμάτων, αλλά προσέξετε και τας ελληνικάς χαμερπείς σκευωρίας, αι οποίαι χρωματίζουν την δραστηριότητα ως δυναστείαν».³⁴

31. Ο.π., το σχόλιο στη σ. 168, η σκηνή στις σ. 120-122· ο διάλογος Καραϊσκάκη και Παναγιώτη Σούτσου στον πρόλογο του έργου, σ. 90 (παρέλειψα τον περίφημο λόγο: «εγώ θέλω πράττει· συ θέλεις γράφει»)· μία ακόμη αναφορά στη νομική του εμπειρία, σ. 171.

32. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Ζ', ό.π., σ. 210 (από Ναύπλιο 8.8.1826), σ. 236-238 (από Ναύπλιο 21.8.1826)· πβ. και σ. 218, 277, όπου απλώς μνημονεύεται σε γράμματα του Κωλέττη προς τους Κουντουριώτες.

33. Η Γ' Εθνοσυνέλευση αρχίζει την 6.4.1826 στην Επίδαυρο· διαλύεται και συνέρχεται ξανά στην Ερμιόνη στις 18.1.1827, και τέλος μεταφέρεται στην Τροιζήνα· εκλέγει τον Καποδίστρια και την 1.5.1827 ψηφίζει ένα ολοκληρωμένο και εξαιρετικά δημοκρατικό σύνταγμα, βλ. Αντώνης Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 2018, σ. 195 κ.ε.

34. Εμμ. Πρωτοφάλης, *Ιστορικών Αρχείων...*, ό.π., σ. 376. Το γράμμα, με χρονολογία 11.12.1826, βρέθηκε στα χέρια του Αλέξ. Μαυροκορδάτου· το γιατί δεν το ξέρω ούτε μας αφορά· υποθέτω ότι δεν το διάβασαν ποτέ ούτε ο Κωλέττης ούτε ο Γρηγόριος. (Δέκα μέρες αργότερα σε γράμμα του Σπ. Τρικούπη προς τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο αναφέρεται, σ. 406, ένας Σούτσος στο Ναύπλιο· ο συντάκτης του ευρητη-

Τι να είναι ετούτη η «δραστηριότητα εις εκτέλεσιν μεγάλων πραγμάτων» κατά το κλείσιμο του 1826; Ίσως κάτι που αγνοούμε εντελώς, ίσως όμως να προσιωνίζεται κάποια από τις κινήσεις του Γρηγόριου, για τις οποίες δεν διαθέτω πληροφορίες πριν από τον Απρίλη του 1827. Η πρώτη είναι ένα γράμμα του Μιχαήλ Σούτσου, του μεγαλύτερου αδελφού του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη, που στις 19.4.1827 γράφει στον Γεώργιο Κουντουριώτη:

«Ο Κωλέττης διά μέσου του Μαρκή και του Μπετζαδέ αγωνίζεται να πάρει από τον Θεόκλητον την τυπογραφίαν και να καταστήσει εφημεριδογράφον της Διοικήσεως τον Γρηγόριον Σούτζον, τον οποίον στοχάζομαι να εσύστησεν και εις τον Ζαΐμην και όπου αλλού δύναται, και φρονώ ότι κρυφά καταγίνεται και οργανίζει να δοθεί εις τον Γρηγόριον κανέν υπουργέιον διά να έχει ένα άνθρωπον μέσα εις τα πράγματα.»³⁵

Μαρκής είναι ο Ιωάννης Μαρκής Μηλαΐτης, πρόσωπο του κωλεττικού περιβάλλοντος, μέλος της τριμελούς *Αντικυβερνητικής της Ελλάδος Επιτροπής* που ασκούσε την εξουσία στην επαναστατημένη Ελλάδα από 5.4.1827 έως τον ερχομό του Καποδίστρια,³⁶ Μπετζαδές είναι προφανώς ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, δεύτερο μέλος της *Αντικυβερνητικής Επιτροπής*, Θεόκλητος είναι βέβαια ο Φαρμακίδης, που εκδίδει την *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*: η εχθρότητα του Μιχαήλ Σούτσου προς τον Γρηγόριο και τον Κωλέττη είναι ολοφάνερη, ωστόσο τα λεγόμενα μάλλον απηχούν κάποια πραγματικότητα – φήμες έστω. Ο ίδιος, μια μέρα πιο πριν, πάλι προς τον Κουντουριώτη, «ο Γρηγόρης Σούτζος, οι δύο Σκούφοι και ο Θεοτόκης δορυφορούν τον Κωλέττην εις Δαμαλά, οπού θέλει έλθει και ο Χρηστίδης διά το Σύνταγμα». Οι δύο Σκούφοι είναι ο Νικόλαος, τον έχουμε δει να συμβαδίζει με τον Γρηγόριο από τα χρόνια του Ιερού Λόχου και του Παρισιού, και ο Σπυρίδων, που ήταν κι αυτός στο Παρίσι, Θεοτόκης ο Ιωάννης Βαπτιστής, αργότερα γερουσιαστής επί Όθωνα, και Χρηστίδης ο Δημήτριος, ο γνωστός πολιτικός: Δαμαλάς, η

ρίο διστάζει αν πρόκειται για τον Αλέξανδρο, τον ποιητή, ή τον δικό μας Γρηγόριο, το σημειώνω εδώ, αλλά δεν νομίζω ότι μας χρειάζεται η πληροφορία.)

35. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Η', ό.π., σ. 207.

36. Το σχετικό ψήφισμα στο Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Θ', *Ήτοι συλλογή των ... συνταχθέντων Πολιτευμάτων, Νόμων και άλλως επισήμων πράξεων...*, Αθήνα 1841, σ. 100-101: ορατό από την ANEMH.

Τροϊζήνα.³⁷ Ερχόμαστε έτσι στο σημαντικότερο «των μεγάλων πραγμάτων», τη συμμετοχή του Γρηγόριου στην επιτροπή που συγκρότησε η Γ' Εθνοσυνέλευση προκειμένου να αναθεωρήσει τα παλαιότερα και να παρουσιάσει ένα ταιριαστό με τους έως τώρα αγώνες του Έθνους Σύνταγμα.

Η επιτροπή ήταν πολυμελής και τα ονόματα βαριά: Κωλέττης, Τρικούπης, Δρόσος Μανσόλας, Ρήγας Παλαμήδης, Γεώργιος Σταύρος, Χριστόδουλος Κλονάρης, Γεώργιος Γεννάδιος, Νικ. Σκούφος, κ.ά. Τις προτάσεις της τις υπέβαλε στις 29.4.1827³⁸. εγκρίθηκαν και έγιναν δεκτές από την ολομέλεια της Συνέλευσης – όχι όμως και από τον Καποδίστρια, όταν θα αναλάμβανε την κυβέρνηση.

Αυτή ήταν η πρώτη υπεύθυνη συμβολή του Γρηγόριου Σούτσου στη διακυβέρνηση του νεογέννητου κράτους. Τη δεύτερη, που αφορά την εσωτερική οργάνωση της επικράτειας σε «θέματα» (η λέξη δηλώνει «άθροισμα επαρχιών»), και κατατέθηκε σε συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης την 1.5.1827, γνωρίζουμε πως «έγινε παρά του Γρηγορίου Σούτσου» μονάχα από μία μαρτυρία, ιδιαίτερα αξιόπιστη ωστόσο, του γραμματέα της Εθνοσυνέλευσης Νικολάου Σπηλιάδη.³⁹ Ενάμιση μήνα αργότερα ο Γρηγόριος επιδιώκει να εκλεγεί Γραμματέας του Βουλευτικού, αλλά στην ψηφοφορία κερδίζει τη θέση ο Χριστόδουλος Αινιάν.⁴⁰

Η τρίτη του ανάμιξη στην οργάνωση του κρατικού μηχανισμού είναι η συμμετοχή σε δικαστικά σώματα. Στις 13.9.1827 ο Γρηγόριος έγραφε στον Γεώργιο Κουντουριώτη: «η Βουλή επιμένει εις το να έμβω εις τον διοργανισμόν των δικαστηρίων, και τούτο δεν ημπορέσα να το αποφύγω· με βιάζει προς τούτοις να γίνω μέλος του δικαστηρίου των λειών, τουλά-

37. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Η', ό.π., σ. 204.

38. Βλ. το σχετικό υπόμνημα, Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Η', *Συνέχεια των Πρακτικών της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως*, Αθήνα 1840, σ. 133-134· ορατό από την ANEMH. Έχει ενδιαφέρον ότι σχολιάζοντας το υπόμνημα αυτό ο Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Α', Αθήνα 1973, σ. 53 αναφέρει και τον Γρηγόριο που συνεισέφερε στο κείμενο τον δικό του «επιστήμονα λόγον».

39. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα ήτοι ιστορία της επαναστάσεως των Ελλήνων*, επιμ. Παν. Φ. Χριστόπουλος, τ. Γ', Αθήνα 2007, σ. 239 υποσημ.

40. Ι. Σέρρος προς Γ. Κουντουριώτη, Ναύπλιο 22.6.1827: «Εις τη προχθεσινήν συνεδρίασιν του Βουλευτικού απεφασίσθη Γραμματεύς αυτού, αφού έγινε αρκετή φιλονικία, ψηφοφορίας γενομένης μεταξύ Γρ. Σούτσου και Χριστ. Αινιάν, ο ύστερος», βλ. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Η', ό.π., σ. 293.

χιστον δι' έναν μόνον μήνα και να έχω διά συντρόφους τον Κλονάρην και Πραϊδην. Επεθύμουν να μην εμπερδευθώ διόλου, δεν ηξεύρω όμως αν το κατορθώσω».⁴¹ Κι έναν μήνα αργότερα, «προ ημερών η Βουλή ηθέλησε να μεταρρυθμίσει το Δικαστήριο των Λειών, και επομένως μεεδίωσε μετά του Κλονάρη και άλλων τινών ως μέλος αυτού του Δικαστηρίου, αλλ' ενθυμηθείς την συμβουλήν σας και φύσει ευδιάθετος εις το να μη ανακατωθώ εις τοιούτον βόρβορον, έδωσα την παραίτησίν μου».⁴² Λίγο αργότερα ωστόσο, όταν πια έχει αναλάβει ο Καποδίστριας, και έχει ιδρυθεί στην Αίγινα η Προσωρινή Επιτροπή τόπον Επέχουσα Θαλασσί-ου Δικαστηρίου, ο Γρηγόριος ορίζεται, μαζί με τον Εδουάρδο Μάσσων και τον Χριστόδουλο Κλονάρη μέλος· αυτήν τη διαδρομή του Γρηγόριου μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς κυρίως από τις ειδικές μελέτες της Δέσποινας Κατηφόρη.⁴³

Με τον ερχομό του Καποδίστρια τον Ιανουάριο του 1828, η Βουλή αυτοκαταργήθηκε· στη θέση της, γράφει ο Σπυρίδων Τρικούπης, «ανύψω-σεν ο κυβερνήτης επί των ερειπίων της και διά της συναινέσεώς της πολιτικόν σώμα εξ 27 μελών, το Πανελλήνιον, και το διήρσε εις τρία τμήματα, διαιρέσας τας εργασίας του εις διοικητικάς, οικονομικάς και δικαστικάς».⁴⁴ Ο Γρηγόριος διορίστηκε με την τελευταία ομάδα στις 29 Μαρτίου 1828· να σημειώσουμε πως ήταν από τους νεότερους –αν όχι και ο νεότερος– και ένας από τους τρεις γεννημένους έξω από τα όρια

41. Ο.π., σ. 435.

42. Ο.π., τ. Θ', Αθήνα 1968, σ. 29· ημερομηνία αποστολής 4.10.1827, και το απόγευμα της ίδιας μέρας δεύτερο γράμμα, όπου κοντά στα πολιτικά νέα οι λοβιτούρες με τις θαλάσσιες λείες, (ό.π., σ. 437).

43. Δέσπ. Θεμελή-Κατηφόρη, *Η διώξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριο κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829. Μέρος Β' Το Θαλάσσιον Δικαστήριο*, Αθήνα 1973, σ. 19, 20, πβ. και ευρετήριο, που οδηγεί στις αναδημοσιεύσεις ορισμένων από τις αποφάσεις· βλ. επίσης Δ. Θεμελή-Κατηφόρη, «Αι αποφάσεις του Θαλασσίου Δικαστηρίου 1828-1829», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 20-21 (1973-74), 25-477. Ο Θεόδωρος Αθ. Χαλκιάπουλος, *Θέματα θαλασσίων λειών κατά την καποδιστριακήν περίοδον*, Αθήνα 1974, εξετάζει το ζήτημα από τη νομική πλευρά, αλλά δεν μας προσφέρει πληροφορίες για τον Γρηγόριο Σούτσο. Δεν επιχείρησα να αναζητήσω το βιβλίο του S. P. Séferiadès, *Les tribunaux de prises en Grèce*, Παρίσι 1916.

44. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τ. Δ', Λονδίνο 1857, σ. 246.

της επαναστατημένης Ελλάδας – οι άλλοι δύο ήταν ο Ιω. Γεννατάς και ο Βιάρος Καποδίστριας.⁴⁵

Μπορούμε να πούμε πως ο Γρηγόριος ανταποκρίθηκε επάξια στην τιμητική επιλογή. Την ίδια μέρα με τον διορισμό του ανέλαβε, μαζί με τον Κλονάρη και τον Γεννατά, να εισηγηθούν στον Κυβερνήτη διατάξεις και νόμους ώστε να ετοιμαστεί ένας «προσωρινός οργανισμός των Δικαστηρίων».⁴⁶ Αμέσως μετά, όλον περίπου τον Απρίλη του 1828 αρρωσταίνει από τύφο,⁴⁷ μα συνέρχεται, και συμμετέχει στις συνεδριάσεις και τις αντιπαραθέσεις, που δεν ήταν λίγες, καθώς αρκετά μέλη του Πανελληνίου ανήκαν στην αντιπολίτευση: άλλοτε ψηφίζει μαζί με τους κυβερνητικούς, άλλοτε αντιτίθεται, άλλοτε προσφέρει τις νομικές του γνώσεις.⁴⁸ Καλοκαίρι του 1829 ο Κυβερνήτης τον διορίζει μέλος της τριμελούς επιτροπής κρίσεως για την επιλογή υποψηφίων ανηγόρων των κατηγορουμένων ενώπιον των Θαλάσσιων Δικαστηρίων.⁴⁹

45. Ο Καποδίστριας φρόντισε να επιλέξει πρόσωπα που να αντιπροσωπεύουν τον χώρο που διεκδικούσε την ένταξη στο ελεύθερο κράτος, βλ. Νικόλαος Σπηλιδάδης, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., τ. Β', σ. 543. Για τη σύνθεση του Πανελληνίου πολύ διαφορετικός είναι ο πίνακας των μελών, με ημερομηνίες διορισμού, πολιτική τοποθέτηση, κλπ., που παραθέτει ο Χρήστος Λούκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 81.

46. Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννηση της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1852, σ. 393-395.

47. Το γράφει ο ίδιος σε γράμμα προς τον Γ. Κουντουριώτη, 4.5.1828, *Αρχαία Διαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Θ', ό.π., σ. 183. Γνωρίζουμε ένα ακόμα γράμμα του προς τον Γ. Κουντουριώτη, ό.π., σ. 239, σταλμένο στις αρχές Ιουλίου 1828, χωρίς όμως κάτι το ενδιαφέρον εκτός του ότι αποκαλεί τον εαυτό του Γρηγοράσκο – όλοι οι «ευγενείς» συνήθιζαν τα υποκοριστικά.

48. Οδηγημένος από τα *Αρχαία ελληνικής παλιγγενεσίας 1821-1932. Αι Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. Β', Δ' *Εν Άργει Εθνική Συνέλευσις*, Αθήνα 1973, εντόπισα τις εξής αναφορές σε Συνεδριάσεις του Πανελληνίου: 3.4.1828, θέμα αναβολή Εθνικής Συνέλευσης, Ανδρέας Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννηση της Ελλάδος*, τ. Γ', Αθήνα 1841, σ. 48-49· 2.11.1828, θέμα επεξεργασία σχεδίου για Εθνική Συνέλευση, επιτροπή Κ. Ζωγράφος, Τάτσης Μαγγίνας, Σ. Καλογερόπουλος, Γρ. Σούτσος, ό.π., σ. 53-54· 26.1.1829, θέμα νόμοι και ψηφίσματα του Κυβερνήτη Καποδίστρια, στη συζήτηση ο Γρ. Σούτσος τα σχολιάζει από νομική άποψη και φέρνει αντιρρήσεις, ό.π., σ. 83-84· 11 και 15.5.1829, θέμα εκλογή πληρεξουσίων, ό.π., σ. 108-109, 111-112.

49. Δημ. Γ. Σερεμέτης, *Η δικαιοσύνη επί Καποδίστρια. Α' Η πρώτη περίοδος 1828-1829*, σ. 225, που στηρίζεται *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 4, αρ. φ. 67 (1829), σ. 270.

Αυτή περίπου ήταν η πολιτική του καριέρα. Ήρεμη, αν και, όπως θα δούμε, οι σχέσεις του με τον Καποδίστρια χάλασαν απότομα, και όχι για πολιτικούς λόγους. Αλλά τον περίμενε κάτι πολύ χειρότερο· ο τύφος τον χτύπησε ξανά, και τη δεύτερη φορά δεν μπόρεσε να γιατρευτεί. Πεθαίνει κατά τα μέσα του Οκτωβρίου 1829.⁵⁰

Ξαναγυρνάμε στον παλιό μας αφηγητή, τον Αλέξανδρο Ρ. Ραγκαβή. Επέστρεψε τότε με τον πατέρα του από τις σπουδές στο Μόναχο, πατούσε για πρώτη φορά τα ελεύθερα εδάφη και περίμενε, μας λέει, να συναντήσει τον εξάδελφο Γρηγόριο, που τον είχε γνωρίσει, είδαμε, και θαυμάσει στην Οδησό. Στον δρόμο όμως προς το Ναύπλιο, σ' ένα χωριό, «κατελύσαμεν παρά τω ιερεί της εκκλησίας», κι από αυτόν έμαθε την τραγική είδηση, που είχε συμβεί πριν τρεις εβδομάδες.

«Τί επέφερον τον θάνατον ηγνώνει ο ιερεύς του χωριού. Εμάθομεν δε μετ' ου πολύ εν Πάτραις πάσας τας περιστάσεις αυτού, και εν άλλοις ότι προσήλθεν εξ ηθικής ουχ ήττον ή εκ φυσικής ασθeneίας. Επί της καταστροφής των Ψαρών, ωραιoτάτη κόρη, το όνομα Δεσποινού, αντίπαις την ηλικίαν, είχε σωθεί από των μαχαιρών των δημίων ριφθείσα εις την θάλασσαν, και μετά θάρρους και επιτηδειότητος κολυμβήσασα, κατέφυγεν εις εκεί που παραπλέον ελληνικόν πλοίον, ού το πλήρωμα την είδε μετά θάμβους αναβάσασιν εις το κατάστρωμα ως αναδυομένην Αφροδίτην. Μακεδών δε τις οπλαρχηγός, επί του πλοίου ευρεθείς, έλαβεν αυτήν υπό την ιδιαιτέραν του προστασίαν, και την έφερον εις το Ναύπλιον. Εκεί δ' ερασθείς αυτής την ενυμφεύθη νέος προύχων εκ Φθιώτιδος, όστις και παιδείας ην μέτοχος και ευγενείς είχε τους τρόπους. Μετ' αυτού ο εξάδελφός μου γνωρισθείς, ότε ήλθεν εκ Γαλλίας, εν εποχή καθ' ήν η κοινωνία ην ολίγον έτι ανεπτυγμένη εν Ελλάδι, ειλικύσθη ισχυρώς υπό της χάριτος και της καλλονής της, και κατ' αρχάς μεν ανέλαβεν να τη διδάξει την γαλλικήν, βαθμηδόν δ' η σχέσις του απέβαινε στενοτέρα, μέχρις ου έρωσ σφοδρός εξήφθη μεταξύ αυτών, ωθήσας αυτούς εις λήθην των καθηκόντων των, ώστε παρ' εαυτώ παρέλαβε την νέαν γυναίκα, εγκαταλιπούσα τον σύζυγόν της. Τούτο είδε μετά βαθείας αποδοκιμασίας η κοινωνία, και ουχ ήττον μετ' αγανακτήσεως ο αυστηρός τα ήθη Κυβερνήτης», και άρχισε να φέρεται ψυχρά προς τον έως τότε ευνοούμενο Γρηγόριο, που «τοσούτον ισχυρώς ησθάνθη την

50. Τον νεκρολογεί με δυο λόγια η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 4, αρ. φ. 84-85 (14.12.1829) παράρτημα, 339: «νέος πεπαιδευμένος, μέλος του Ανεκκλήτου Δικαστηρίου, ετελεύτησε κατά τα μέσα του Οκτωβρίου εν Άργει. Εχρημάτισε μέλος του Πανελληνίου και της Αντι-Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής»: ευχαριστώ την Ελένη Κωβαίου για τη βοήθειά της.

προσβολήν της φιλοτιμίας του, ώστε έκτοτε και η υγεία του προσεβλήθη. Προσεπελθούσα δε και η τυφοειδής ασθένεια», κλπ.

Ο Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής εντυπωσιάστηκε τόσο από την ιστορία, που μόλις έφτασαν στο Ναύπλιο «μία των πρώτων επιθυμιών μου ήτο να γνωρίσω εκείνην ην περιπαθώς είχεν αγαπήσει ο εξάδελφός μου, και εις ης τας αγάλας είχεν εκπνεύσει»· κατά σύμπτωση μάλιστα το σπίτι που νοίκιασαν ήταν ακριβώς απέναντι από το δικό της, και καθώς τότε τα παράθυρα δεν είχαν κουρτίνες «άπαξ ή δις είδον», «μορφήν τινα μελανοφορούσαν, και έμαθον ότι αύτη ην η απαρχαμύθητος Δεσποινού, αλλά τους χαρακτήρας του προσώπου της δεν ηδυνήθην να διακρίνω». Άφησε βέβαια να περάσουν λίγες ημέρες προτού πάρει το θάρρος να την επισκεφθεί, και, «ημέραν τινά, κατά τύχην, στρέψας το βλέμμα προς την οικίαν της, είδον εντός αυτής ως δύο μορφάς μετ' ασυνήθους ζωηρότητος κινουμένας, εκ τούτου προκληθείσης της περιεργείας μου, παρετήρησα προσεκτικότερον, και τί είδον; Είς των αρχαίων συμμαθητών και φίλων μου εν Οδησώ, όστις είχεν ευοδωθεί προ εμού εις την Ελλάδα, εδίδασκεν εις την βαρυπενθούσαν Κυρίαν ... την μαζούρκαν». Και ο Γρηγόριος αγαπούσε τις ερωτικές παρεκκλίσεις, αλλά και ο Αλέξανδρος χαιρόταν ιδιαίτερα να τις αφηγείται. Και αμέσως ύστερα, «Του εξάδελφου μου τα χειρόγραφα, ών τινα αποδεικνύουσι την εμβρίθειαν των σπουδών του, συνέλεξα, όσα εσώζοντο, και διατηρώ εις την βιβλιοθήκην μου. Ο δε πατήρ μου έγγραφεν έμμετρον επιτάφιον επί των λειψάνων του, μετακομίσας αυτά μετά έτη τινά εις το νεκροταφείον των Αθηνών».⁵¹

Το πέραςμα του Γρηγορίου Σούτσου από την πολιτική ζωή της επαναστατημένης Ελλάδας άφησε ελάχιστα σημάδια· τα όσα χειρόγραφα διέσωσε ο Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής δεν έφτασαν ως εμάς. Ένα από αυτά τα σημάδια είναι το επιτάφιον του Ιάκωβου Ρ. Ραγκαβή· ας το δούμε.

Με σέβας, οδοιπόροι, εδώ περιπατείτε.

51. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 227-229. Δεν έχω διερευνήσει αν στο αρχείο του Α. Ρ. Ραγκαβή έχει διασωθεί κάτι από τα χειρόγραφα του Γρηγορίου. Τη ρομαντική ιστορία του Γρηγορίου και της Δεσποινούς την εκμεταλλεύτηκε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η κυκλαμιά του Αναπλιού», *Διηγήματα*, στη σειρά «Εκλεκτά έργα της Νεοελληνικής λογοτεχνίας», με εισαγωγή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, σ. 245-253· το διήγημα έχει αρκετή επιτυχία και μεταφέρεται σε θεατρικές παραστάσεις, κλπ.

*Γρηγόριον τον Σούτσον κανχώμαι πως καλύπτω.
 Ω τάφοι της Ελλάδος, δικαίως με φθονείτε,
 διότι των Ελλήνων το κλέος υποκρύπτω.
 Των αρετών τα άνθη ως μέλισσ' απομάξας,
 διήνυσεν ενδόξως του βίου την πορείαν.
 Αλλά τριακοντούτης προς ουρανόν πετάξας,
 ως άγγελος χορεύει μ' αγγέλων την χορείαν.*

Εικόνες συμβατικές, αλλά με σεμνότητα ειπωμένες, κι ένα ίχνος θέρμης.⁵² Το δεύτερο σημάδι είναι οι αναφορές που είδαμε ότι κάνει ο Παναγιώτης Σούτσος στα σχόλια του «Γεώργιου Καραϊσκάκη» το 1842· η τρίτη και στερνή ανήκει και πάλι στον Ιάκωβο Ρ. Ραγκαβή, που θέλοντας, αμέσως μετά τα γεγονότα της Τρίτης Σεπτεμβρίου, να υπερασπιστεί τη φήμη των Φαναριωτών –η γενική εναντίον τους κατακραυγή είχε ενταθεί– δημοσίευσε, ανώνυμα, ένα φυλλάδιο, όπου, πλάι στα ονόματα των Υψηλάντηδων, του Νέγρη, του Μαυροκορδάτου, προσθέτει και τον δικό μας Γρηγόριο: «διά της στωμυλίας του και της ενθουσιώσης ψυχής του συνήργησεν τοσούτον εις την πρόοδον των τότε πραγμάτων, ώστε τον ενθυμείται μέχρι τούδε η Ελλάς, και πρέπει να τον ενθυμείται αείποτε».⁵³

Αν όχι τα πιο φαρμακερά, πάντως τα πιο ειρωνικά βέλη κατά των «Φαναριωτών» έφυγαν από τη φαρέτρα του Κοραή· και δεν ήταν άδικα. Ή, να το πω πιο σωστά, ήταν η αντιμετώπιση των παραδοσιακών αντιλήψεων από την πλευρά του καινούριου κόσμου, αυτού που θα έφερνε η Επανάσταση. Κοιτάζοντας από άλλη οπτική γωνία, με το πλεονέκτημα της εκ των υστέρων θεώρησης, ο Κ. Θ. Δημαράς είδε πως ακόμα και η παλιά γενιά, κι ας είχε προλάβει να αναπτύξει πολιτική και κοινωνική δράση πριν το '21, άλλαξε κατόπιν συμπεριφορές. Η δημόσια ζωή του Γρηγόριου Σούτσου ακολουθεί τους νεοτερικούς βηματισμούς· η καινούρια Ελλάδα τον κερδίζει ολοκληρωτικά, και παράλληλα στηρίζεται μονάχα στις ικανότητες και τη γερή του μόρφωση, όσο για τις ιδιωτικές του συμπεριφορές, τα λίγα που γνωρίζουμε δείχνουν επίσης κάποια από τα ανοίγματα που έφεραν οι μοντέρνοι καιροί.

52. Ιάκ. Ρίζος Ραγκαβής, *Ποήματα*, τ. Β', Αθ. 1836, σ. 240.

53. Το κείμενο το αναδημοσιεύει και το σχολιάζει ο Γ. Δανέζης, «Μία φαναριώτικη απολογία του 1843. Ο διάλογος "Οι Φαναριώται" του Ιακ. Ρίζου Ραγκαβή», *Μνημοσύνη* 13 (1995-97), 40-66· το χωρίο στη σ. 60.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΟΥ ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ

I. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΑΝΟΙΞΗΣ

*Πέρασε πια με τους πολλούς ανέμους του ο χειμώνας,
 κι η άνοιξη ολοπόρφυρη, ροδογελά ανθοφόρα.
 Χλωρό στη γης απλώνεται, τη σταχτερή, χορτάρι,
 τα δένδρα ξαναθίζουνε κι φύση ανερραγώνει
 και τα λιβάδια της Αυγής την απαλή δροσούλα
 ρουφάνε και μοσκοβολάν κι ανοίγουνε τα ρόδα.
 Αναγαλλιάζει ο πιστικός παίζοντας τη φλογέρα
 και χαίρεται τα ρίφια του τ' ασπρότριχα ο τσομπάνος.
 Μες στην πλατιά τη θάλασσα ναυτόπουλα αρμενίζουν,
 κι ο Ζέφυρος αργοφυσά και τα πανιά φουσκώνει.
 Ενοί ενάν του Διόνυσου που φέρνει το σταφύλι,
 όλοι του κράζουν και φορούν κισσό σταφυλωμένο.
 Μέλισσες βοϊδογέννητες, μαστόρισσες πανώριες,
 απάνου στα κουβάνια τους κάθονται σωριασμένες,
 και μαστορεύουν όμορφα νιαρόφταστες κερήθρες.
 Και γύρω κελαϊδούν πουλιά, λογιών-λογιών ξευγάρια.
 Θαλασσοπούλια στο γιαλό, στα σπίτια χελιδόνια,
 κύνκνοι στον ακροπόταμο, κι αηδόνια μες στον λόγγο.
 Τώρα που ξαναγιώνει η γης, κι οι κάμποι λουλουδίζουν,
 που τραγουδάει ο πιστικός και χαίρεται τ' αρνιά του,
 κι οι ναύτες αρμενίζουνε κι ο Διόνυσος χορεύει,
 και κελαϊδούνε τα πουλιά κι οργούνε τα μελίτσια,
 πώς θά 'κανε ο τραγουδιστής χωρίς να τραγουδήσει;*

Δημ. Γρ. Βερναρδάκης, *Ψάπφα*, Αθήνα [±1925], σ. 70-71

II. ΤΗΣ ΖΗΝΟΦΙΛΙΑΣ

*Άνθισε ήδη ο άσπρος μενεξές κι ο νάρκισσος ακόμη,
ο αγαπημένος της βροχής, κι οι ορεσίβιοι κρίνοι.
Κι η Ζηνοφίλα, άνθος μες στα άνθη ωραίο, του Έρωτα δοσμένη,
ρόδο γλυκό της γοητείας, άνθισε κι εκείνη.
Γιατί να επείρεσθε, λιβάδια, για την άνθινή σας κόμη;
Στα ηδύπνοα ανάμεσα άνθη η κόρη πρώτη παραμένει.*

Νίκος Χ. Χουρμουζιάδης

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Résumé

GRÉGOIRE SOUTZO, PHANARIOTE

Grégoire Soutzo est né en Constantinople vers 1796. Les premiers renseignements sur sa jeunesse nous sont connus par les divers mémoires du comte de Marcellus, qui était consul de France à l'Empire Ottoman les années avant 1821. Ces renseignements portent sur des détails, souvent inconnus et intéressants, de la vie contemporaine et littéraire.

Fin 1819 ou début 1820, Grégoire Soutzo est appelé à Bucarest par son oncle Alexandre N. Soutzo, prince de Moldavie. Il travaille là comme son secrétaire, il devient membre de la «Société Amicale» [Philiki Etaireia], il prend part aux mouvements révolutionnaires d'Alexandre Hypsilanti. Il s'échappe à Odessa, et à 1822 il va à Paris, où il fait des études de droit et il s'associe aux circuits philhelléniques.

Au printemps de 1826 il vient en Grèce, et il sert comme juge, et, avec ses collaborateurs il prépare l'organisation juridique du nouvel état. Capodistrias le nomme membre de «Panhellénion» et lui confie des fonctions juridiques, mais leur collaboration est suspendue à cause des comportements amoureux de Soutzo qui ne sont pas acceptés par les mœurs de l'époque. Il meurt pendant l'épidémie de typhus à Nauplie en Octobre 1827.

ALEXIS POLITIS